

UTAZÁSAIM

A maribori fegyházból kiszabadulva 1933 elején külföldi útra indultam. Nem a távoli országok, tájak megismerése utáni vágy készítetett erre, hanem forradalmár mivoltom, hogy habozás nélkül végrehajtsam a rám bízott pártfeladatokat. Fogalmam sem volt róla, mikor indulok — ezt mások határozták meg — én azt sem tudtam, merre vezet utam. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy kedvetlenül fogadtam a megbízatást, hogy az utazás — még ha néha veszély is fenyegetett — nem volt élvezetes. Ellenkezőleg! A börtönudvar szürkeségében, az „egyesben” töltött sok év, a szenvedés, a kínlódás után örömteli érzés volt kikerülni a világba, új tájakkal, városokkal, emberekkel ismerkedni!

Örömet az sem zavarta, hogy illegálisan, gyakran hamis útlevéllal vagy anélkül keltem útra, noha nem élhettem át mélyebben mindazt, ami az utasnak nem kerüli el a figyelmét. Néha — személyi biztonságom megőrzése végett — el kellett kerülnöm olyan helyeket, amelyek látványosságukkal csak úgy vonzották a turistákat; el kellett kerülnöm egy olyan találkozást, amely varázslatossá tette volna utazásaimat.

Bizonytalan körutamon mindig határozott célom volt: hosszabb-rövidebb időt töltöttem Ausztriában, Csehszlovákiában, Lengyelországban, a Szovjetunióban, Franciaországban, Olaszországban, Spanyolországban és Németországban. Írásomban az 1936 és 1940 közötti utazásaimon szerzett benyomásaimról szólok.

*

Amikor 1936 szeptemberében néhány napot Párizsban töltöttem, elfoglaltságom miatt nem jutott időm, hogy megnézzem a „fény városát”, de még arra sem futotta, hogy megismerjem a kor antifasiszta központjának politikai lényegét. Párizsban néhány megbeszélést tartottam a Jugoszláv Kommunista Párt aktivistáival, azokkal az emberekkel, akik mozgalunkban fontos posztot töltöttek be; mélyen emlékezetembe vésődtek a

kávéházak, ahol az emberekkel találkoztam, de jól emlékszem arra a csodálatos csöndre is, amely késő éjjel, a szállodába való visszatérésemkor rám telepedett.

Most egészen más céllal érkeztem Párizsba — hogy egy ideig itt maradjak, s a többiekkel együtt, a lehetőségekhez mérten a pártunk kiűzte politikai feladatok végrehajtásán fáradozzak.

•

1937 első hónapjaiban fáradtságot nem ismerve tevékenykedtem Párizsban. A Proleterben és a Klasna borbáiban végzett szerkesztői teendőimen kívül szervezéssel is foglalkoztam, a spanyol ügyek szervezésével. Ülésről ülésre rohantam, s két ülés között a kávéházi asztalnál cikkeket, leveleket írtam, figyelemmel kísértem, hogy embereink és a propagandaanyagok miként jutnak el Spanyolországba, a pártkiadványok hazánkba; fogadtam a küldöncöket, fenntartottam a kapcsolatot a Komintern műszaki csoportjával, mely által a posta és a pénz érkezett hozzánk, s amelynek segítségével a jelentéseket és a leveleket küldözgettük.

Egész nap talpon voltam, s élveztem a munkám. Magával ragadott a forrongó, lüktető város, azé a városé, amely hajnal előtt ébred, és utcáin azon nyomban megindul a nyüzsgő élet. Első pillantásra egy megbolygatott hangyaboly értelmetlen nyüzsgésének tűnik, de ez csak a látszat. A kavargó örvény mélyén olyan erő hatott, amely meghatározta a mozgásokat, és az embereket, a járműveket; a látszólagos zavarban rendet tartott, s kialakította a viselkedés szabályait is. Korán keltem. A szállodát mindig a feladatok és az ülések előre meghatározott tervével hagytam el. Sohasem jegyeztem fel semmit, csak megjegyeztem. Csak késő este, az elvégzett munka után tértem be valamelyik bisztróba; kávéval rendeltem, és figyeltem a körülöttem levő embereket, a kissé hangos, de nekem olyan kedves párizsiakat. Hallgattam csevegésüket, eleinte ügyet sem vetve arra, mit beszélnek, miről vitatkoznak olyan hevesen. Utána szokásomhoz híven hazagyalogoltam, még ha néhány kilométert is kellett a szállodáig talpalnom.

Éjszaka csodálatos Párizs! A vakító fényárban úszó sugárutakon, az ismert szórakozóhelyek környékén emberáradat hömpölyög; a mellékutcák csöndesek, szinte kihaltak. A magam módján élve át Párizst, melynek történetét Jean Freuilles Párizs útjai című könyvéből ismertem meg valamelyest, tértem vissza a szállodába. Ez a forradalmi Párizs történelme volt, a Bastille-tól, a jakobinusoktól a kommünig, a kommün hőseiig. Gyermekkorom óta szerettem ezt a történelmet, s örültem, hogy azokat a helyeket is láthatom, melyeken valamely, még az emlékezetemben élő esemény lejátszódott. A párizsi utcákon sok olyan esemény történt, ami megragadja a gyermek, a fiatal képzelőerejét. Párizs volt a legnagyobb forradalom szíve és agya egészen októberig, amely alapjaiban rengette meg az elavult feudális Európát, s melynek szele egészen

Dubrovnikig ért. Tekintet nélkül arra, mi volt, mi lehetett akkor a „Szabadság, egyenlőség, testvériség!” jelszó osztálytartalma, azaz társadalmi és gazdasági jelentősége, a jelszó milliók szívében él még ma is. A miénk ez a jelszó, ez a forradalmi örökség, melybe mi, kommunisták új osztálytartalmat, társadalmi és politikai értelmet ötvöztünk. A kanyargó, szűk párizsi utcák már régen nincsenek meg, széles sugárutak épültek helyettük, de a krónikás megjelölte azt a helyet, ahol a párizsi proletárok barikádokat emeltek, melyeken zászlót bontottak, a SZABADSÁG vörös zászlaját.

A francia írók valamikor kedvenceim voltak. Az ő regényeikből is ismertem Párizst. Balzac, Hugo, Zola, Maupassant, France... Párizs ma már nem hasonlít az általuk megfestett képre, bennem azonban megmaradt a nagyváros hangulatának költői képzete. Az utcák neve nem változott, megmaradtak a ligetek és középületek, amelyek valamikor olyan nagy hatással voltak a képzelőerőre. Ma pedig, íme, előttem, mintegy emlékeztetőül azokra a napokra, amikor a távoli, békabrekegéstől hangos boszniai tájon erről az elérhetetlennek tűnő világról álmodoztam, erről a különös világról, melyben pezseg az élet, osztályok és egyének kerülnek összeütközésbe, eldől a világ sorsa.

Ezzel a Párizsszal magányos éjszakai sétáimon ismerkedtem meg. Napközben ilyesmire nem szakíthattam időt. Abba a másik, szórakoztató Párizsba, amely annyira vonzotta az idegent, bele se kóstoltam. Nem futotta pénzemből, de nem is láttam értelmét. Nem vonzott a nyüzsgő tömeg, nem csábítottak a hiú élvezetek, a sugárutak fényűző kávéházai, de még a ledér éjjeli mulatók sem, melyekbe csak úgy özönlöttek földijeink, azt gondolva, hogy hazudok, vagy nagyképűsködök, amikor azt mondtam, nem tudom hol van ez vagy az a mulató, bár. Nos, megtalálták ők nélkülüm is ezeket a helyeket!

Viharos századunkban sok minden megváltozott, s éppen e változások miatt Párizs nem játszik többé olyan nagy szerepet, mint valamikor. A változások sem tudták azonban egy valamitől megfosztani — ihlető erejétől.

Nincs a világon még egy olyan hely — tekintet nélkül arra, hogy milyen események színhelye volt — amely annyi ihletet sugall, mint ez a Szajrán elterülő régi város. Párizs megihleti mindazokat, akik érzik a történelmi változásokat, akik szeretik a harmóniát és a szépséget, akik az életben szüntelenül az új után kutatnak. Mindez gazdagabbá, értéke-sebbé teszi.

*

Május végén Gorki írt tudtomra adta, hogy azonnal Velencébe kell utaznom, ahol találkozni fogok a zágrábi Ben Steinnel. Meglepődve kérdeztem Gorkiétől, miért éppen nekem kell utaznom? „Olyan fontos ügyről van szó — hangzott a válasz —, hogy senki másban nem bízok. Különben Stein olyan ember, akihez nem küldhetek akárkit, fiatalembert, vagy

leányt, akit ő nem ismer. Hajlandó mindent megtenni, de kikötötte, hogy csakis komoly emberekkel, akiket valamire valónak tart. Ezt a követelményét tisztelnünk kell!” Ilyen magyarázat után csak azt kérdezhettem: mikor indulok?

Másnap este már a párizs—velencei gyorsvonaton ültem. Találtak számomra egy tisztességes bőröndöt is, mert az enyém, a gyakori költözködés miatt eléggé elrongyolódott. Becsomagoltam néhány alsóneműt és használati tárgyat, melyek között egy hajkefe volt a legfontosabb, mivel benne rejtettük el a Steinnek szóló üzenetet. Ezt kellett átadnom. Ő azután egy számomra ismeretlen személynek továbbítja Jugoszláviában. Egy Steintől kapott üzenettel kellett visszatérnem Párizsba. Az aznapi állandó futkosástól elcsigázottan alig vártam, hogy átessek a vasúti ellenőrzésen. Egy kényelmes ülésbe süppedve elaludtam.

Hajnalban ébredtem fel. Kimentem a vagon folyosójára, és kitekin tettem a széles ablakon. A hajnali szürkületben szelíd tájak suhantak tova — zöldbe öltözött mezők, gyümölcsösök, szőlőskertek. A patakokat néhol ködfátyol takarta, a távolban falvak és kisvárosok húzódtak meg szerényen. Elbűvölten csodáltam a tájat, s éreztem, mennyire kívánja szemem a teret, a városnál szebb és szélesebb látóhatárt, mégha — mondom — Párizsról van is szó.

Virradatkor megpillantottam a tengert. Az étkezőkocsiban az ablak mellett ülve bámultam a szellő fodrozta vizet, az Azúrpart virágdíszben pompázó kertjeit. Csak Nizzát elhagyva suhant át az agyamon, hogy nem turista vagyok. Illegálisan, hamis útlevéllal utazom a fasiszta Olaszországba. Hangulatom gyorsan megváltozott. Feszélyezve éreztem magam, s visszatértem a fülkébe. Velem együtt utazott egy házaspár is a kislányával; az első pillanatra közönséges kispolgárnak tűntek. Kinyitottam a bőröndöt, hogy színleg könyvet vegyek elő, valójában, hogy ellenőrizzem: helyén van-e az a sokat érő kefe? Minden rendben volt. Kezembe vettem a könyvet, valami bűnügyi regényt, s már a határmenti falucskában, *Ventimigliánál* jártak gondolataim, a határellenőrzésre gondoltam.

Egyszerűen zajlott le minden. Az udvarias vámtiszt egy pillantást vetett nyitott bőröndömre, s megkért, hogy ha van nálam külföldi újság, adjam át. Más nemigen érdekelte. A rendőrségi tisztviselő, miután beütötte a pecsétet útlevelembé, felvette az ülésről a könyvet, de magyarázatomra, hogy bűnügyi regény, egy hanyag pillantást vetve a fedőlapra a szokványos köszönőmmel visszaadta.

A Franciaországon félig üresen keresztülhaladó szerelvénybe Olaszországban annyian zsúfolódtak be, hogy sok utasnak még a folyosón is alig jutott hely. Abban a fülkében, melyben jómagam is utaztam, néhány üzletember olyan hevesen vitatkozott, hogy egy ősz, méltóságteljes lelkész, aki breviáriumba mélyedt, időnként szemrehányó pillantást vetett rájuk. Ügyet sem vetettek rá, hanem folytatták hangos vitájukat, melyből semmit sem értettem. Szerencsémre engem senki sem faggatott a vonatokban

olyan jellegzetes kérdésekkel, hogy ki vagy, honnan jössz, hova utazol, stb. Olvastam, szunyókáltam, vagy néztem Észak-Olaszország gyönyörű tájait, a földeket, a szántókat, a településeket, melyeken a vonat keresztülhaladt. Ez volt az első ismerkedésem Olaszországgal, melynek szépségét, természetét csak Ljubomir Nenadović és Burchart leírásaiból, könyveiből ismertem. Noha belső nyugtalanságom, amely az olasz határ előtt elfogott, s egy ideig még megszállva tartott, megszűnt, mégis zavart, hogy a fasiszta Olaszországban vagyok, úgyhogy többé-kevésbé felületesen rögzítettem magamban a látottakat.

Késő délután érkeztem Velencébe, s a vasútállomás közelében egy olcsó szállodában kerestem szállást. Mire elintéztem a bejelentkezési formákat és kiraktam holmiaimat a bőröndből, már rég beesteledett, úgyhogy a Steinnel való találkozást másnap reggelre halasztottam. Elég időm volt, csak el kellett töltenem valamivel. Kissé furcsán hangzik ugyan, mert Velencében voltam, ahol csodálatosak a májusi éjszakák... Egyik legszebb élményem éppen egy ilyen, Szent Márk téri üldögélés Steinnel és feleségével, Valikával. Ez azonban csak néhány nappal később történt, amikor már „megszabadultam” a kefétől, megszabadultam attól a belső nyugtalanságtól is, hogy valami történhet velem.

Elhagytam a szállodát, de arra már nem volt bátorságom, hogy vaporettóra ülve átutazzak az igazi Velencébe, s így csak a vasútállomás környékén kószáltam, nézegettem a sátrak alatti csecsebecskéket, óvakodva a tolakodó árusoktól, akik a legkülönbözőbb emléktárgyakat akarták rám szólni. Amikor már elfáradtam, egy kiskocsmá kerthelyiségében megvacsoráztam, s éppen csak addig üldögéltem ott, ameddig egy turistának illik.

A szálló környéki zaj ébresztett fel — a vasútállomásról odahallat-szott a vonatok zakatolása, a mozdonyok fáradt dohogása. Az ablakon besűrűdött az utcáról a zshivaj — megkezdődött az élet. Olvasni próbáltam, hiába. Felkeltem, felöltöztem és elhagytam a szállodát. Beültem a vaporettóba, amely egyenesen a Szent Márk térre vitt. Onnan gyalog indultam Stein szállodája felé. A szálló nevére már nem emlékszem, csak azt tudom, hogy nem sokáig kerestem, hamar rábukkantam. Az én szállodámnál sokkal előkelőbbnek látszott. Nem túl nagy előcsarnokában, kényelmes fotelban ülve váraкоztam Steinre, s közben úgy tettem, mintha valamiféle rajzokat nézegetnék.

Hosszú várakozás után megjelent Stein. Elébe siettem, hátha nem emlékszik rám. Kissé korán érkezett — kezdte a bocsánatkérést, a mentegőzést, amiért annyira megváraкоztatott. Karon fogott, és kivezetett a szálloda elé. „Zágrábból ismerem önt. Azzal is tisztában vagyok, hogy kicsoda, s örülök, hogy ismét találkoztunk. Remélem, ezúttal nem lesz szüksége orvosi tanácsra” — mondta, miközben barátságosan nézett rám. A feleségére várva a szálloda előtt sétálgattunk. Elmondtam, hogy üzenetet hoztam neki s választ várok tőle. „Minden a legnagyobb rendben van” — nyugtatott meg. Hanyagul mondta ezt, mint aki már megszokta,

hogy ilyen és hasonló megbízatást teljesít. „Majd átadja később, valamelyik kávéházban...”

A szálloda előtt megjelent Valika, egy csinos, kedves asszony, s szívélyesen üdvözölt. Emlékeztetett rá, hogy már — noha csak közvetve — ősz óta ismerjük egymást, amikor Bécsből azt az útlevelet hozta, amellyel elutazhattam Zágrábból. „Ha nem lett volna az az útlevél — mondtam Valikának — ki tudja, hogyan keveredtem volna ki azokból a múlt évi zágrábi zavargásokból!” Megköszöntem szívességét — most már személyesen is.

Elsétáltunk a Szent Márk térig, ahol beültünk egy kiskocsmába reggelizni. Stein kérdésére, hogy meddig maradok Velencében, azt válaszoltam, két nap elegendő lesz, hogy úgy tűnjön, kirándulást tettem erre a „zarándokhelyre”. Elnevette magát, s megmagyarázta Valikának, mit jelent a „zarándokhely” elnevezés, majd így folytatta: „Vendégünknek meg kell mutatnunk néhány nevezetességet, legalább annyit, hogy valamiről emlékezzen Velencére, s azt is elmondhassa, ha valaki netán kérdezi, hogy mit látott” Kellemes érzéssel töltött el, hogy Stein ilyen közvetlen, nem retteg attól, hogy neki, a tekintélyes zágrábi orvosnak árthat ez a találkozás. Minden eshetőségre számítva megbeszéltük, hogy véletlenül találkoztunk, hogy Zágrábból ismerjük egymást, mert ott ő kezelt, amikor beteg voltam.

Stein és Valika tervet készítettek, hogy azon a délelőttön mi mindent nézünk meg, majd felkeltünk az asztaltól. Menet közben Valika hanyag mozdulattal a táskájába süllyesztette a magammal hozott csomagocskát, melynek tartalmáról beszéltem Steinnek. Ma már nem emlékszem pontosan, hogy Velence mely képtáraiban és múzeumaiban jártunk, s ott mit láttam. Nem ennek alapján vésődött emlékezetembe a velencei kirándulás, hanem a Steinnel, ezzel a rendkívül jóságos emberrel való beszélgetések alapján.

Aznap, vagy másnap este újra a Szent Márk téri kávéház teraszán üldögéltünk. Az éjszakai üldögélésre és beszélgetésre nincs ennél szebb hely a világon. A lagunakon elterülő óváros szépségeiből csak azt a teret jegyeztem meg. De itt sem a környező épületek felülmúlhatatlan harmóniáját, sem pedig a székesegyház pompás homlokzatát, hanem a hely lenyűgöző légkörét — terjedelmét, a rátelepedő alacsony, csillagos égboltot, a megmagyarázhatatlanul enyhe levegőt, ami még a lelkét is felvidíttja az embernek. Itt éltem át a legmélyebben Velencét, egész életre szóló élményeket szerezve. Később, amikor már igazi turistaként is felkereshettem ezt a világon egyedülálló teret, minden alkalommal eszembe jutott az az első találkozásom...

Üldögéltünk és csevegtünk. Stein hozzáértően és érdekesen mesélt a velencei múzeumok és képtárak értékeiről, a köztársaság történelméről és valamikori hatalmáról, amely kiterjedt hazánk egy részére is. Hirtelen témát változtatott, és váratlanul megkérdezte: „Mondd, mi történik ott?” — s intett fejével, mintha azt kérdezné: mi történik a tér másik oldalán

levő kávéházban. Én azonban megértettem, hogy Stein arra céloz, mi történik a Szovjetunióban — pontosabban, mit jelentenek a moszkvai perek és ítéletek?

Igyekeztem röviden megmagyarázni az eseményeket, ahogyan én éreztem őket. Figyelmesen végighallgatott, némely mondatom hallatán azonban elkomorodott. Éreztem: érvelésem nem győzte meg. Amikor befejeztem, néhány pillanatig hallgatott, mintha gondolkozna, hogyan mondja el ő a véleményét. Nem jegyeztem meg mindent, amit azon az éjszakán hallottam tőle, de fejtegetéseinek lényege, értelme nagyon is az emlékezetembe vésődött. Csöndesen, szelíden, csüggedten beszélt. Nem hitt az olyan embereket ért vádak helyénvalóságában, mint Zinovjev, Buharin, Rikov, stb. Az volt a véleménye, hogy Sztálin olyan eszközökkel igyekszik megszilárdítani hatalmát, melyek súlyosan kompromittálják a kommunizmus eszméjét, de neki, a kommunistának és zsidónak, az ilyen nemzetközi helyzetben olyan, amilyen, de a Szovjetunió az egyetlen remény, hogy a világ ne váljon a fasiszta barbárok zsákmányává. A Szovjetunió létezése — tekintet nélkül arra, hogy ma mi játszódik le ott — akadály a fasiszta támadásnak. Az sincs kizárva, hogy lehetőséget nyújt, a világháború elkerülésére is. Ha pedig a háborúra mégis sor kerülne, akkor csak a Szovjetunió lesz képes és elég erős szembeszállni a fasiszta erővel és győztesen kikerülni ebből az összecsapásból. Akkor pedig meg kell változtatni a szovjetunióbeli állapotokat is, kifejezésre kell juttatni azokat az erőket, melyek visszaszerzik a kommunizmus méltóságát és erkölcsi szépségét. „Vagy erről csak én ábrándozok? Mert akinek nincs választása, annak kinszenvedés a barátja” — fejezte be szomorúan Stein.

Mint amilyen váratlanul kezdett erről beszélni, ugyanolyan gyorsan témát változtatott, mintha el szeretett volna kerülni minden további beszélgetést a jövőbe kalandozó, bánatos, kedvetlen gondolatairól. Zágrábról mesélt, de nem a politikai eseményekről, hanem az ottani művészekről — festőkről és építészekről, akik között néhány tehetséges ember is akadt — Hegedušićról, Iblerről.

Későn indultunk haza. Steinéket elkísértem szállodájukig én pedig vaporettóval visszatértem szálláshelyemre.

Elutazásom napján láttam utoljára Steint. Elmentem a szállodájába, egy csomagocskában visszakaptam a hajkefét, csakhogy most más tartalommal. De erről nem beszélünk. Csak azt mondta röviden— tudod, kinek küldöm. Kikísért a szálló elé, s amikor elmenőben visszafordultam, a felső lépcsőn állva búcsút intett. Soha többé nem találkoztunk.

A háború kitörésekor tartalékos tisztként Valjevóban tartózkodott. A német Bulgáriából gyorsan betörték Szerbiába. Stein ugyanazon a napon öngyilkosságot követett el. Nem futotta erejéből a súlyos teher elviselésére, de az is lehetséges, hogy az 1939-es Németország—Szovjetunió közötti megegyezés után kialakult benne az utolsó reménysugár, amiről azon a feledhetetlen május éjszakán ott Velencében, a Szent Márk téren beszélt.

*

Június elején különös, az illegalista számára kellemetlen eset történt velem — betegeskedni kezdtem. Bágyadtság, álmatlanság, hőemelkedés gyötört minden este. A rabok módjára kúráltam magam — tablettákat szedtem, de bágyadtságom csak nem múlt. Egy francia kommunista orvos vizsgált meg. Teljes kimerültséget, s ennek következményeként enyhébb hörghurutot állapított meg. Egyelőre még nem aggasztó az állapotom, de legalább egy hónapra el kell hagynom Párizst. Szükségem van pihenésre. Ha tanácsát nem fogadom meg azonnal, a következmények súlyosak lehetnek. Az orvos azt tanácsolta, hogy a Bordeaux-tól délre fekvő *Arcachonba* utazzak. Még egy kis panzió címét is megadta. Nagyon kellemetlenül éreztem magam, hogy mind szerteágazóbb, bonyolultabb tevékenységemet félbe kell szakítanom, hiszen mindez valamennyiunktől óriási erőfeszítést követelt. Néhány napig még harcoltam a betegség ellen, de hamarosan beláttam: nem bírom tovább. Gorkiétől szabadságot kértem. Nyomban beleegyezett, sőt még korholt is, amiért nem kértem szabadságot rögtön az orvosi vizsgálat után. Megegyeztünk, hogy a spanyolországi akciók szervezését átadom Žuljovićnak, aki visszatért Szerbiából, a szerkesztőségi munkát pedig maga Gorkié veszi át. Másnap Arcachonba utaztam.

Huszonnégy óra múlva egészen új környezetbe kerültem. Teljesen lenyűgözött. Elegendő csak annyit említenem, hogy új tartózkodási helyemen már az első reggelen a panziót övező erdőből hallatszó madár-csicsergésre ébredtem. Mióta nem hallottam madárdalt! A tavasz már búcsúzni készült, meleg volt, de nem kánikula; ablakomon beáramlott az erdő bódító illata, előttem állt egy nap — egy feladatok és ülések nélküli nap. Az erdő illatától és csöndjétől kábultan sokáig lustálkodtam, örültem, hogy végre nem kell korán kelnem, sem beszélnem, sem olvasnom.

Mondom, későn bújtam ki az ágyból, rendbe tettem magam és kísértáltam a városkába. Arcachon nem fekszik pont az Atlanti-óceán partján. Egy óriási öbölben húzódik meg, ahová a víz csak dagálykor tör fel. Apály idején az öböl homoktengerre hasonlít, ahol az emberek kagylók és rákok után kutatnak. A dagály vetette partra őket, és nem sikerült elmenekülniük a visszahúzódó vízzel. Az óváros a síkságon terül el, kertek és konyhakertek zöld színébe burkolózva, az új városrész pedig az erdős, enyhe lankán épült fel. Itt villák, szállodák között húzódott meg az én panzióm is. Egy tengerészkapitány özvegye tartotta — a kapitány fényképe az ebédlő falát díszítette.

Már az első napok után beláttam, hibáztam, hogy idegenként ilyen kis helységet választottam pihenőhelyül, egy olyan panziót, melyben öt vendég tartózkodik, valamennyien franciák, s családtagokként viszonyulnak egymáshoz. Megéreztem, hogy felkelthetem érdeklődésüket, kíváncsiságukat — mivel osztrák létemre (ilyen volt az útlevellem, mert nem volt időm másikat szerezni) *Arcachonba* mentem üdülni. Hogy a bajt tetézze, foglalkozásom kunstschilder, vasműves volt, de a kezembről ítélve bárki

megállapíthatta: sohasem dolgoztam kalapáccsal. Visszafordulni nem lehetett, mert az néhány nap veszteséget jelentett volna. Egy párizsi tanulmányútról szóló mesét találtam ki, és mindjárt az első napokban elmeséltem asztaltársamnak — ezzel is visszaszorítva, fékezve kíváncsiságát. Eközben elnézést kértem hiányos francia nyelvismeretemért, ily módon védekezve a kérdezőskdéstől, és azért is, hogy elkerüljem az asztal melletti, később pedig a szalonbeli társalgást, ahol a tulajdonosnő kávét szolgált fel.

Az egész napot a szabadban töltöttem. Bejártam a környező erdőt és a panziótól egy-két kilométerre betyárstrandra bukkantam; itt nem voltak vetkőző fülkék, csak néhány sátor, ahol üdítőitalokat lehetett kapni. Ide jártak Arcachon szegényebb lakosai gyermekeikkel. Élelmet is hoztak magukkal, és az egész napot a strandon töltötték. Homokos volt a part, a tenger is sekély, és a gyerekek felügyelet nélkül, kedvükre pancsolhattak a vízben. Jól éreztem magam közöttük, hiszen senki sem faggatott; ki vagyok, mi vagyok, hogyan kerültem *Arcachonba*. Csupán egyetlen alkalommal kellett bemutatkoznom.

Már vagy tíz napja jártam a strandra, egy sátor árnyékában hűsöltem, ahol egy idős nő üdítőitalokat árult. Mivel minden nap megfordultam nála, megismerkedtem vele és unokájával, egy hatesztendős, hízelgő kislánnyal, akinek már másnap Fracois bácsi voltam. Kézen foghatott a strand kellős közepén is, és a sátorba vezethetett. A kislányt rendszerint megvendégeltem valamivel, amiért nagymamája megdorgálta, de szemmel láthatóan jóleső érzés töltötte el, amikor unokájával együtt megjelentem a sátorban, italt rendeltem és elbeszélgettünk. Egyik napon — bocsánatkérések közepette — megkérdezte tőlem, honnan jöttem. Amikor azt válaszoltam, hogy Ausztriából, csodálkozva felkiáltott: „Ez lehetetlen! Meg voltam győződve róla, hogy ön szerb! A világháború alatt egy szerb egyetemista lakott nálunk, aki ugyanilyen hanghordozással, kiejtéssel beszélt, mint ön!” Kővé dermedtem a csodálkozástól és a meglepetéstől, de gyorsan feltaláltam magam, és elkezdtem magyarázkodni, hogy Ausztriában gyakoriak a vegyes házasságok, és nincs kizárva, hogy ezért ilyen a kiejtésem. Az öregasszony — inkább illendőségből — meghallgatta magyarázatomat, de állandóan ismételte: „Tience, tience...” Szemmel láthatóan kiábrándította „tévedése”.

Állapotom gyorsan javult. A hosszú erdei séták, a fürdőzés, a napozás, a kiadós táplálkozás és a nyugalom megtette a magáét. Két hét múltán már egészen jól éreztem magam, és a munkát is megkívántam. Elhatároztam azonban: maradok még egy hétig, hogy elegendő erőt gyűjtssek a párizsi, forró júliusi napokra. Kirándulásokat tettem a környéken, az egyik napon pedig az óceán felé vettem az irányt, hogy lássam az igazi óceánt, megmártózzak vizében. Megpihentem a faluban, és egy kávéra betértem az egyik kocsmába. A bárpult mellett megkérdeztem egy helybelit, hol lehet a közelben fürödni. Gyanakvóan végigmért, majd megkérdezte: „Az úr nem idevalósi?” Nem. „És még sohasem fürdött az

óceánban?” Nem. „Akkor nem tanácsolom a fürdést, mert közeleg a dagály, s az veszélyes annak, aki nem ismeri az óceánt!” „Jó úszó vagyok” — igyekeztem magyarázkodni. „Az nem számít, az igazán nem számít. Az óceán az egészen más valami, ezért nem tanácsolom a fürdést. Nem tanácsolom, no!”

A figyelmeztetés ellenére egy homokos kanyarulaton keresztül mégis az óceán felé indultam. Amikor egy emelkedőre érve végre megpillantottam a végeláthatatlan víztömeget, lenyűgözött a fennséges látvány. Csak álltam és bámultam — ez aztán az igazi tenger! Az *Arcachon* előtti öblöcske közönséges pocsolyának tűnik mellette, az eddig látott tengerek pedig csak fürdőmedencének. A dagály még nem kezdődött, de a nyugtalan, szürkés vízfelület alatt már érződött, hogy valamiféle óriási erő feltartóztathatatlanul a húsz méter magas part ostromára készül. A helybeliek a part elé hatalmas fagerendákat vertek le, melyeken a hullámok megtörve ugyan, de a homokos part felső részét nyaldosták.

Egészen a vízig ereszkedtem, levetkőztem és a langyos, durva homokra heveredtem. Hallgattam a hullámok moráját, melyben nem volt semmi álombaringató szelídség, ellenkezőleg: fenyegető volt ez a moraj, mely óvatosságra intett. Egyedül voltam a végeláthatatlan parton, s érthető, hogy nem nagy kedvem volt ott maradni. Egy visszahúzódó hullám után a vízbe merészkedtem. Vagy húsz métert gázoltam az óceánban, amikor észrevettem, hogy újabb hullám tör a part felé. A következő pillanatban már kicsúszott alólam a talaj, s a fejem felett összecsaptak a habzó, tarajos hullámok. Úszni kezdtem, de a hullám a parttól visszaverődve ismét magával sodort, és a nyílt tenger felé taszított. Éreztem: úgy játszadozik velem, mint egy dióhéjjal, mégis minden erőmet megfeszítve igyekeztem partot érni. Egy újabb hullám kapott el, s kivetett a fövényre. Riadtan feküdtem a nedves homokon és kétségbeesetten kapaszkodtam kézzel lábbal a semmibe, nehogy ismét a nyílt tenger felé sodorjon a visszavonuló víztömeg. Fejem felett ismét összecsaptak a hullámok, néhányszor megheppergettek, de mégis sikerült a homokon maradnom. Megkönnyebülten ugrottam fel, magamra kapkodtam ruhámat, és felmásztam a magaslatra, ahonnan az imént a víz szélére, az óceán mellé ereszkedtem. Most már onnan figyeltem a dagályt, ami olyan látvány, amilyent még keveset láttam életemben. A szürke víztömeg — özönvíz előtti szörnyetegek csordájára hasonlítva — fenyegetően hömpölygött a part felé, hogy minden útjába kerülőt leromboljon. Ereje azonban megtört, alaposan lecsökkent a fövényen; legyengült a „falka” és — visszahúzódott. Visszatérőben összegabalyodott az érkező szörnyekkel, melyek még dühösebben, erőteljesebben törtek a part felé, a lenyugvó nap véres fényétől színes vízfelhőt kavarva. Nem egészen egy óra leforgása alatt, amíg az özönvíz tombolását bámultam, a hullámok már az oszlopokat csapdosták, de olyan erővel, hogy szinte a part felé hajlottak. Az óceán rohamozásai azonban még nem érték el a csúcst. Mivel a vízcsöppek mind gyakrabban csapódtak az arcomba, már nem várhattam tovább a magaslaton.

Felálltam, és a falu felé indultam. Ugyanabba a vendéglőbe tértem be, melyben néhány órával ezelőtt megfordultam. Iménti beszédársamat már nem találtam ott, pedig szerettem volna néhány szót váltani vele. Meg akartam mondani, igaza volt, amikor azt tanácsolta: dagály idején ne merészkedjek az óceán vizébe, mert szeszélyével és csapdáival szemben tehetetlen az ember.

Az *arcachoni* idill váratlanul megszakadt, pedig már kezdtem elfeledni, hogy forradalmár vagyok, hiszen nem jártam sem ülésekre, sem megbeszélésekre, megbízásokat sem kaptam, semmit sem csináltam, még újságot sem olvastam, csak a címeiket futottam át. Megéreztem: szemmel tart a francia rendőrség. Esténként a városka régi negyedének valamelyik vendéglője előtt üldögélve figyeltem a helyiség esti életét. Az idegenforgalmi idény kezdetén jártunk. Feltűnt egy ember, aki rendszeresen megjelent a vendéglőben, amikor magam is ott tartózkodtam, egyszer pedig a panzió bejáratánál botlottam bele. A szobalány később megkérdezte tőlem, ismerem-e azt az urat. Tagadó választ adtam. „Az úr önről érdeklődik” — mondta együgyűen a szobalány. Megéreztem, minél előbb el kell tűnnöm innen, ahol ritka madár az idegen. Egy ilyen alak pedig, mint amelyik engem is szemmel tart, szinte haditettnek tekint, ha elkaphat egy hozzám hasonló „osztrákot”, akinek az életrajza teljesen eltérő az irataiban feltüntetett adatoknál. Ezt a következtetést vontam le, s másnap már összecsomagoltam, három heti pihenő után visszatértem Párizsba. Visszaadtam az útlevelemet, azzal a megjegyzéssel, hogy egy ideig ne használják Franciaország területén, én pedig átalakultam cseh tanárrá, és új szerepemben belevetettem magam a viharos párizsi életbe.

Október elején Boža Maslarić-tyal és August Cesareccal együtt a déli frontra indultam, pontosabban legtávolabbi nyugati pontjára, *Posoblan-coba*, ahol a balkáni szlovén nehéztüzérség Vasil Kolarov nevű egysége állomásozott. Ebben az egységben több mint 30 földink szolgált. Nagyon örültem az utazásnak, már csak azért is, mert láthatom Spanyolországot, találkozhatok a fronton harcoló embereinkkel, de örültem azoknak az embereknek is, akikkel útra keltem. Cesarecot úgy tiszteltem, mint forradalmi mozgalmunk régi harcosát, s egyszerűségéért és becsületességéért még akkor megszerettem, amikor négy esztendővel ezelőtt Zágrábban találkoztunk. Amikor a Szovjetunióban tartózkodott, Moszkvában találkoztunk, s szerettem volna sok mindenről elbeszélgetni vele, ami a két évvel ezelőtti, a Komintern VII. kongresszusa óta eltelt időben játszódott le.

Cesarec a nyáron Párizson keresztül tért vissza a Szovjetunióból, s mielőtt még Jugoszláviába ment volna, látni szeretne volna, át karta élni a háborús Spanyolországot. Erről később Spanyolországi tartózkodások címmel könyvet írt, melyet 1938-ban Torontóban adtak ki. Spanyolor-

szágban egy hónapot töltött, bejárta a köztársaság nagy részét, sok emberünkkel találkozott, beszélgetett, s erről szívesen, érdekesen és elragadtatással írt könyvében. A jugoszláv önkéntesekkel való találkozásairól, erkölcsi arculatukról, öntudatukról és harci elszántságukról írva gyakran ismételte — nagyszerűek ezek az emberek, büszke vagyok rá, hogy hazánk szülöttei!

Verőfényes októberi reggelen indultunk el *Albacete*-ből Jaén felé. Gépkocsin mentünk. A volán mögött egy spanyol férfi ült, aki nemcsak a fő útvonalakat ismerte jól, hanem a mellékutakat és a csapásokat is. Nekünk ez különösen fontos volt, hiszen a főút gyakran olyan területre vezetett, melyet az ellenség tartott megszállva, s tudni kellett, hol kell vargabetűt tenni, hogy ismét biztonságos útra jussunk. A gépkocsivezető előbb azt gondolta, hogy oroszokat szállít. Maslarić hosszasan magyarázta, honnan jöttünk. Meglehet, hogy ez egy kicsit kiábrándította. A *jugoszlavosz* szó vajmi keveset jelentett számára a *ruszszosz* szóval szemben. A nagy orosz föld lakosairól minden spanyol antifasiszta tudta, hogy fegyvert és harci anyagot szállítanak a köztársaságnak. Mindez azonban nem változtatott szívélyességén és barátságosságán.

Gyönyörű tájakon haladtunk keresztül — olajfák, szőlőhegyek, szántóföldek, erdők, mind, mind a kora őszt tarka színeiben pompázott. Maga a föld is vörös színű volt, mintha évszázadokon keresztül csak vért ivott volna. A látóhatár szélén hegyek kékeltek.

Szinte rohant az idő, hiszen Maslarić és Cesarec fáradhatatlanul és érdekesen mesélt. Maslarić éppen *Estramadurában* kezdett harcolni, s most visszaemlékezett a részletekre. Cesarec pedig — a spanyolországi háborúról szerzett ismeretein kívül szeretett elkalandozni e különös ország történelmében, amely az ősi maori időkől napjainkig olyan sok háború, felkelés, lázadás színhelye volt. Még azt is tudta, hogy földijeink — főleg a tenger mellékiek — már ezer évvel ezelőtt is harcoltak ezen a vidéken. Rabként kerültek ide, felvették a mohamedán vallást és jó harcosként tűntek ki. Egy időben némi befolyásra tettek szert a kalifák udvarában. Olyanok voltak ezek az emberek, mint a carigrádi janicsárok.

Megjegyeztük — ezeket az eseményeket nem is igen kellene emlegetni —, hogy ha igaz a mese, akkor földijeink zsoldos hódítók voltak. Cesarec egyetértett velünk, hogy szerepük nem volt valami dícséretes, de ma ugyanazokról a partokról, az Adria mellől, más emberek érkeztek Spanyolországba, hihetetlen módon verekedve át magukat tengereken, határokon, gyalogosan vagy pedig „potyautasként”. Nem az érdekelte, hogy egyesek mit csináltak spanyol földön, mert egyeseket bizonyos „rossz szelek” sodortak erre a vidékre, hanem csak az, hogy valamikor az Adria partjáról rabként hajtották el az embereket, s most ugyanarról a vidékről jött például Vlado Čopić, a szényi uszkok leszármazottja, hogy a nemzetközi önkéntes brigádot vezesse a felszabadulásért folyó harcban.

Estefelé egy nagyobb település, Szent Erzsébet határába értünk. A távolban feltűnt a templomtorony és a lankáson sorakozó kőházak fűzére.

A településre azonban csak este értünk be. Gépkocsink megmakacsolta magát, és a sofőr sokáig mesterkedett, amíg megtalálta a hibát.

A különböző útleírásokból tudtam, hogy Spanyolország gyönyörű. Nemcsak a spanyol, hanem más költők is megénekelték szépségét. Azon az éjszakán, ott a falu határában megéreztem a spanyol hon varázsát. A távoli hegyek mögött az égre kúszott a hold, és ezüstös fénnel árasztotta el a vidéket. Az volt az érzésem, hogy a holdfény szelíden, szinte elbűvölően szenteli be a szőlőkerteket, az olajfaerdőket, mint ahogyan a tavaszi eső permetezi a nedvre szomjas, kiszáradt földet. Az erdők pompás színétől a föld bíboráig minden ezüstös fátyolba burkolózott, és csodálatossá tette a tájat. A földből, mindenből kábító illat áradt. Köröskörül csend telepedett a tájra, olyan csönd, melytől nem borzong meg félelmében az ember. Olyan érzés járja át testedet-lelkedet, hogy szinte csak azt érzed: magad is beleolvadsz a színek és illatok harmóniájába, mely ábrándos elragadtatással megrészegít. Elbűvölten ültem egy út melletti sziklán, s csak egyetlen óhajom volt, hogy ez a látvány, ez az érzés sohase múljon el, örökre itt maradjak.

Maslarić hangjára riadtam fel. Azt tanácsolta, hogy sétáljunk le a faluba, és éjszakázzunk ott. Mint valami ezüst szőnyegen haladtunk a holdfénnel teleszórt úton a falu felé. Egy vendéglőre akadtunk. A vendéglős egyszerű, de ízletes vacsorát készített. Amikor azt kérdeztük tőle, hol szállhatnánk meg éjszakára, a Népotthonba küldött bennünket, mondván, hogy ott találunk szobát. Őreg este volt már, amikor az otthonba értünk, ahol hamarosan vagy 50 ember — parasztok és bányászok — gyűlt össze.

Az otthon vezetője, egy idősebb paraszt — különben szocialista — elmagyarázta az egybegyűlteknak, hogy internacionalisták érkeztek a faluba, s szeretnének velük, az emberekkel elbeszélgetni. A helyiségben volt ugyan néhány pad és szék, de senki sem ült le. Körülálltak bennünket, és kíváncsian figyeltek; Maslarić — tiszti egyenruhája miatt — külön magára vonta a figyelmet, de még jobban akkor, amikor szót kért, és spanyolul kezdett el beszélni. Minden bizonnyal megérezték, hogy nem spanyol, s így első mondatait zavartan, tanácstalanul hallgatták. Magyarázta, hogy már egy esztendeje harcol Spanyolországban, *Estramadurában* a népi katonaság tisztje lett, ez a két elvtárs pedig (ránk mutatott) újságíró, jugoszláviai antifasiszta. Ezután a világpolitikai helyzetről beszélt, majd Spanyolországról és a fronton uralkodó állapotokról. Lassan beszélt, mintha előadást tartana, úgyhogy a jelenlevők figyelemmel kísérelhették, ami arkifejezésükön is meglátszott és közbeszólásaikból is kitűnt. Érdekelte őket Maslarić beszéde, mert amikor befejezte, több mint két óra hosszát tartó beszélgetés kezdődött. Mivel mi nem értettük a beszélgetést, Maslarić röviden fordította a lényegét. Természetesen a legtöbb szó a háborúról esett — mikor fejeződik be, miért nem folytat a köztársaság erélyesebb hadműveleteket, hanem hagyja, hogy *Franco* hívei pusztítsák az országot. A kisebb falvakba vajon miért nem járnak el

gyakrabban a pártemberek, hogy hallják a nép véleményét? „Nemcsak Madrid vagy Valencia Spanyolország, hanem a vidék is!” — mondta egy munkás. „A tartományiakat is meg kell hallgatni. Lehet, hogy meglepő dolgok derülnének ki.” „Mik?” — kérdezte Maslarić. A munkás hallgatott egy ideig, majd elkezdte sorolni a panaszokat: az élelmiszerral való spekulálás, az árulók garázdálkodása, akik többé-kevésbé nyíltan hangoztatják, hogy a köztársaság napjai meg vannak számlálva, az illetékesek nemtörődömsége, hogy felvilágosítsák a népet, a hiányos politikai tevékenység, a dolgozók, munkások tájékozatlansága a köztársaságban uralkodó álláspontokról.

A dolgozók a köztársaságot támogatják, mondta egy paraszt, hiszen tőle kapták a földet és a szabadságot, általa váltak emberré. „Érthető hát, hogy aggódunk sorsáért. Nem riadunk vissza az áldozatoktól. Készek vagyunk mindent elkövetni érte, még katonákat is küldünk a néphadseregbe, mert jól tudjuk, mit kaphatunk Francótól — az igát. Sokunkban azonban kétely ébred, hogy ott — kezét a magasba emelte — úgy csinálnak-e mindent, mint ahogyan mi elképzeljük.” „Hát hogy kellene?” — kérdezte Maslarić. Elgondolkozott egy kicsit, majd megtörtén válaszolt: „Nem tudom pontosan megmondani, de azt hiszem, gyorsabban kellene cselekedni.” A jelenlevők felkacagtak, és tapsolni kezdtek.

Csak éjfél tájban vettünk búcsút a helybeliektől. Házigazdánk, az ott-hon öre az épület első emeletén egy tágas teremben helyezett el bennünket. Szerény, de tiszta ágyneműt kaptunk, meleg takarót.

Korán keltünk, és reggeli után útra keltünk. Sietnünk kellett, mert még aznap éjszaka célhoz kellett érünk. Figyelembe kellett vennünk gépkocsink szeszélyességét is, hiszen hajlamos a kellemetlen meglepetésekre. Útközben az esti találkozást és a beszélgetést kommentáltuk. Maslarićnak, aki spanyolországi tartózkodása idején gyakran találkozott és beszélgetett a spanyolokkal, különösen a parasztokkal, ez a találkozás semmi újat sem jelentett, de Cesarecnek és nekem igen. Cesarec mindeddig csak katonákkal, a művelődési élet dolgozóival és politikusokkal beszélgetett, én pedig csak tegnap érkeztem spanyol földre. Mindkettőnket lenyűgözött az egyszerű spanyol emberek vendégszeretete, közvetlensége és méltóságteljsége.

Pihenő nélkül haladtunk át *Andujaron*, s hamarosan rátértünk a *Sierra Morena* kanyargó útjaira. Mögöttünk maradtak a szelíd szőlőskertek és gyümölcsösök, a pompázó erdők, a vöröslő föld. Sziklás hegyoldalak, sátnya fák, tövises bokrok — mind, mind sötét, a szemnek kellemetlen látvány. Cesarecnek eszébe jutott, hogy ebben a hegységben vezekelt Cervantes dicső hőse, itt készült nagy tetteire is.

Unalmas kocsikázás után leereszkedtünk a völgybe. Tölgyfaerdők, szántóföldek és kőfalak között kanyarogtunk — *Posoblancóba* érkezünk. Nyomorúságos vidék volt. Alig jutottunk ebédhez, akkor sem valamelyik vendéglőben, hanem a vörös segély irodájában. Ha nem lett volna Maslarić meg az őrnagyi uniformisa, még e szerény ebédből sem

jutott volna. *Posoblancóban* sok a rombadőlt ház. A helység a frontvonalon húzódik, és a tüzérség állandóan lövi a terepet.

Magunk mögött hagytunk egy nagyobb települést is — *Hinohoza de Lukvat* — s dél felé kanyarodtunk. Az aszfaltos utat rossz, poros út váltotta fel, mely mellett vasúti vágány kanyargott. Itt valahol, ezekben az olajfaerdőkben van a nehéztüzérségi hadosztály, de nem tudjuk, hogy hol. Nincs több falu, ahol kérdezősködhetünk. Maslarić a térképbe mélyedt, melyen *Posoblancóban* megjelölték a tüzérségi egységek állásait. Körülbelül egy órát kocsikáztunk, igaz a rossz úton lassan haladtunk. Maslarić már aggódni kezdett — megtörténhet, hogy ellenséges hadállásokba tévedünk. Mi is nyugtalankodni kezdtünk, s noha nem értettünk a térkép olvasásához, mégis bámultuk a jeleket. Egyszerre csak azt mondja a gépkocsivezető: „Az a ház, ott a magaslaton, az lenne talán a cél?” Valóban ott volt! Letértünk az útról, és elhanyagolt szőlőskertek között a hegylábhoz értünk. Megkönnyebbülve léptünk ki a kocsiból.

A tőkék közötti csapáson egy kisebb magaslatra jutottunk, melyen földszintes ház állt. Egyenruhába öltözött idősebb ember sietett elénk. Svájcisapka volt a fején, és figyelmesen vizsgálgatott bennünket. Egyszerre csak örömmel felkiáltott, Maslarićhoz lépett és megölelte. A földink volt az öreg, Dimitrije Georgijevic, a hadosztály biztosa, aki már egy esztendeje harcolt Spanyolországban. A bánáti születésű munkás az első világháborúban Galíciában fogságba esett; 1917-ben a bolsevikok oldalára állt, részt vett a polgárháborúban, a Szovjetunióban maradt, ahonnan az önkéntesek első csoportjával érkezett Spanyolországba. Nem akart kiképzőként valamelyik hátországi egységben tevékenykedni, hanem a frontra jelentkezett, most is ott harcolt. Szerény, egyszerű ember volt Dimitrije, aki feladatairól mellébeszélés nélkül mesélt az orosz és a szerbhorvát nyelv különös keverékével. Az orosz sohasem tanulta meg rendszeren, anyanyelvét pedig már eléggé elfelejtette.

Néhány nap múltán Maslarićyal Madridba mentünk. Cesarec már elutazott Valenciába, ahonnan Barcelonán keresztül Franciaországba megy.

A háború napjaiban Madrid a spanyol ezred hősiességének, kitartásának és áldozatkészségének szimbóluma volt. Az 1936-os júliusi napok, az utóbbi hetek véres ütközetei óta példaként állt egész Spanyolország előtt: hogyan kell harcolni, hogyan lehet szembeszegülni az ellenséggel, amely eszeveszett rohamokat indított az ellenállás megtörésére. A fasiszták egészen a külvárosokig hatoltak, elvágva a fővárosba vezető fő útvonalakat. Csak a Valenciába vezető út volt szabad. A betolakodók itt a védők kemény ellenállásába ütköztek, s majdnem három évi heves harc után sem voltak képesek elfoglalni az útvonalat, vagy akár megrendíteni a védőket, noha Madridot szüntelenül bombázták, ágyúzták. Csak az

árulás nyitotta meg a szimbólummá vált város kapuit, melyet *Romain Rolland* a kultúra *Thermophilejének* nevezett.

Csodálatraméltó volt Madrid lakosainak magatartása. Úgyet sem vetve a gyakori bombázásra, az állandó veszélyre, a kormány felhívására, hogy a munkanélküli polgárok meneküljenek a hátországba, ottmaradtak a városban, amely a szó szoros értelmében tűzvonal volt. Nehéz megmagyarázni, vajon a szülőváros iránti szeretet volt-e ez, vagy megmagyarázhatatlan dac, az egyetemi város lövészárkaiban harcolókkal való együttérzés, kapcsolat, vagy valami más. Egy azonban bizonyos: itt vannak, megosztoznak a majdnem teljesen körülzárt várossal a bizonytalan sorsban, a végzetben; élelmiszerhiányban szenvednek, naponta elesik közülük valaki. A főváros lakói napi teendőiket végzik, lépten-nyomon találkoznak velük az ember az utcán. Estefelé sétára indulnak. A filmszínházak mindig zsúfoltak, s néhány színház is működik. Azt mesélték, hogy a fasiszta tüzéség az előadások után, az éjjeli órákban kezdi lőni a várost, amikor az emberek hazafelé tartanak, az utcákon tartózkodnak. A madridiak azonban még így sem mondanak le a szórakozásról, nem mulasztják el, hogy megnézzenek egy-egy jó filmet, zenét hallgassanak, hogy valamelyik szórakozóhelyen töltsék el szabad idejüket.

Másnap reggel, a nemzetközi brigád kaszárnyájában tartott megbeszélés után kisétáltam a városba. Egy sikátorban nyitott kapu tűnt szemembe. Betértem a nem túl nagy udvarba, ahol néhány gyerek a homokban játszott. Egy pillanatra félbeszakították játékukat, kíváncsian méregettek, majd folytatták a játékot. A földszinten, az ablak mellett egy öregasszony bádognakánából az ablak alatti deszkán sorakozó virágokat öntözte. Munkáját olyan gondosan, elmélyülten végezte, mintha az lenne a legfontosabb a világon, s annyira belemélyedt, hogy észre sem vett. Tisztelettel és elragadtatással néztem.

Mintegy száz méterrel távolabb a *Puerta del Sol*-on — a Napkapun — a munkások telefonvonalat javítottak. Az éjjel ezt a városrészt lőtte a tüzéség; néhány épületen lyuk tátong, a tetők beszakadtak, a félbetört gerendák az ég felé meredeztek. A romokat azonban már eltakarították, a sebesültek és a halottak véréből is megtisztították már az utcákat.

Azon az éjszakán, azt hiszem az 1937. október 22. és 23. közötti éjjelen a bombázás közvetkeztében több mint 200 ember életét veszttette, s ennél jóval többen megsebesültek. Az áldozatok száma még madridi viszonylatban is óriási volt, hiszen a rendezvények befejeztével rengetegen tartózkodtak az utcákon. Azon a téren álltam, ahonnan valaha az unatkozó madridi urak a naplementét bámulták, nézték, hogy a vörös korong hogyan bukik le *Castilia* mögött; azon az éjszakán a tér vágóhídra hasonlított, melyen embereket mészároáltak le. Védtelen embereket öltek meg, csak azért, mert szembeszegültek a betolakodóknak, akik le akarják igazni az országot, a népeket, s az ellenállás erősödésével gyilkos dühük is fokozódik. Ez a város példája azonban arról tanúskodik, hogy nehéz megtörni az ellenállást. Azt bizonyítja, hogy az „Inkább haljunk meg

emelt fővel, mint éljünk térden csúszva” jelszó nem pusztá frázis. Aznap estefelé rátaláltam a Puerta del Sol-ra, mely tele volt fiatalokkal; hangos beszélgetés, nevetgélés — mintha a madridi lányok és fiúk a *kastiliai* naplementét jöttek volna megcsodálni. A fasisztáknak Madrid végzetes jel volt.

Esős októberi reggelen hagytam el Madridot; utcái kihaltak voltak, csak néha tűnt fel egy-egy siető járókelő. A sors iránti hálával búcsúztam el a várostól, hálával, mert — ha csak pár napra is — de itt tartózkodhattam ezekben a nehéz, de dicső napokban. Nem tekintettem meg egyetlen múzeumot sem, bikaviadalon sem voltam, a város nevezetességeit sem csodálhattam, de olyan valamit láttam és éreztem, ami számomra, abban a történelmi helyzetben mindennél fontosabb volt. Láttam, hogy semmilyen kegyetlenség és kíméletlenség sem igazhatja le azt a népet, amely kész harcolni szabadságáért és emberi méltóságáért. Itt éreztem igazán, sokkal jobban, mint Spanyolországban bárhol, hogyan ver egy nemzet szabadságra és igazságra szomjúhozó büszke szíve. Mindezt évszázadokon keresztül kétségbevonták a világ bitorlói, akik íme, ma is, a korszerű haditechnika szörnyűségeivel rémítik őket. Mindez azonban hiába, mert ez a büszke szív továbbra is dobog, rendíthetetlenül, megsemmisíthetetlenül — olyan, mint az élet. Hallani vélem: a régi terek kőkockái alatt is ver, az épületek mögött is dobban, vagy az utcán látható akadályok mögött, a *Mansares* hídjai alatt, a tönkretett parkokban, mindenhol, és nem adja meg magát Spanyolország óriási, büszke szíve, amely ma az ember legjobb és legszebb tulajdonságát jelképezi, amiért az „ember” szó ma olyan büszkén hangzik.

*

Nem emlékszem, hogy miért Németországon keresztül tértem vissza Jugoszláviába. Egy azonban biztos: nem kíváncsiságból, noha Németországban még sohasem jártam. Mivel hamis útlevelém volt, még a világ legnagyobb látványossága sem csábított volna a fasiszta országba. Mi, jugoszláv kommunisták Bécs, Prága, Moszkva és Párizs között utazgatva gondosan elkerültük Németországot, amióta ott horogkeresztes zászlók lengtek. Az a legvalószínűbb, hogy embereink könnyebben hamisíthattak német átutazó vízumot, mint olaszt. Bízva a szerencsében, útra keltem, s az is megnyugtató, hogy velem utazott Milica, akinek szabályos útlevelé volt. Ha valamelyik határon lebukok, mindent elkövet, hogy ne vesszek el valamelyik gyűjtőtáborban. Ugyanabban a fülkében utaztunk, de úgy tettünk, mintha semmi közünk sem lenne egymáshoz. A német határig egy szót sem szóltunk egymáshoz, néha-néha tekintetemmel biztattam, hogy minden rendben lesz — így bátorítva őt is, magamat is.

Rendőr szállt fel a vonatra. Heil Hitler! köszönt, s az útleveléket kérte. Amikor átnyújtottam az enyémet, szóltam néhány szót is, de csak annyit, hogy tudtára adjam: beszélek németül. Felületesen átnézte útle-

velemet, s beleütötte a pecsétet. Ekkor azonban váratlan fordulat történt. Amikor Milicáét vette kezébe, lapozgatni kezdte, és máris záporoztak kérdései: a kisasszony mennyi időt töltött Franciaországban, mit csinált ott stb. Olyan kérdések ezek, amilyeneket törvényes útlevéllel rendelkező személyeknek nem szokás feltenni, márpedig Milica irataival minden a legnagyobb rendben volt. Az ördögbe is, gondoltam, mi lesz akkor, ha letesséklik a vonatról? Én vajon mit tehetek az érdekében? A rendőr végül is beütötte a pecsétet az útlevélbe, s amikor távozott, Milica gyűlölettől izzó tekintete követte. Világos volt, hogy Milica, amikor a rendőr a fülkébe lépett heil Hitlert köszönve, ugyanilyen pillantást vethetett rá, mert kommunista egyénisége nem engedhette meg, hogy a gyűlöletes rendszer képviselőjét közönyösen üdvözölje. Mindezt „leolvasta” a rendőr a lány arcáról, s ezért faggatta. Németországban figyelmeztettem Milicát, fékezze antifasiszta érzelmeinek kinyilvánítását, mert könnyen meg hiúsíthatja tervünket, hogy baj nélkül Jugoszláviába érkezzünk.

Erről az útról a müncheni vasútállomáson kívül semmi sem maradt az emlékezetemben. Úgy látszik, valami ünnepre készülődtek. Az épület zászlódíszbe öltözött. A zászlók magas árbocokon lengedeztek a délutáni szélben. Vörösek voltak, de a horogkereszt beszédesen bizonyította, hogy nem olyan lobogók, mint amilyeneket mi szeretnénk volna látni egyszer Németország felett. Innen vártunk ugyanis ösztönzést az egész európai proletárforradalom számára, de a történelem kegyetlen tréfát űzött velünk, megölte reményünket, illúzióinkat. Németország nem a proletárforradalom támasza, hanem a fasiszta reakció központja lett. A helyzetből ítélve, nem volt nehéz feltételezni, hogy milyen piszkos hullámok indulnak el ebből a szerencsétlen országból. Olyan hullámok, melyeket a sovinszta szenvedély, az uralkodási vágy indított el Európát, de nemcsak Európát, hanem az egész világot ellepni.

*

Már csak homályosan emlékszem a visszatérés első napjaira, visszatérésemre ebbe a síksági városba, mely mintha a véletlen folytán épült volna ezen a mocsaras talajon. A Majevicáról ide futnak le a hegyi patakok. A város a Drina és a Száva közé ékelődik, szétválasztva a folyókat, hogy később egy mederben egyesülve hömpölyögjenek a Duna felé. A Száva már nyugodt, a Drina még szeszélyes, heves, mintha nem kívánkozna ebbe az ölelésbe, s itt a síkságon ellenkezik, kígyózik, az egyik pillanatban szerbiai, a másikban már a boszniai partot rohamozva, a tegnap még termékeny szántókat salakos tereppé változtatva, melyen csak füzek nőnek.

Emlékszem, hogy ismerőseim, tekintet nélkül politikai nézetükre, milyen kíváncsisággal fogadtak. Visszatért, miért jött vissza? Több mint két évtizedet töltöttem itt. Fiatal gazdaként kommunista lettem, amit sokan ifjúi szeszélynek tulajdonítottak, aztán jött a Milorad Draškovičon elkö-

vetett merénylet, az ítélet, a raboskodás. A letöltött büntetés után ismét megjelentem, a fiatalok között forgolódtam, majd elmentem innen. Egyesek azt mesélték, hogy Oroszországban vagyok, mások, hogy Zágrábban láttak, majd híre érkezett, hogy visszatértem, már börtönben ülök, s bizonyára hosszú raboskodás vár rám. S íme, most újra itthon vagyok, feleségem pedig egy tekintélyes és gazdag belgrádi családból származik. Éppen elegendő adat azoknak, akik szeretnek másokkal törődni.

Különböző emberekkel találkoztam. Elbeszélgettem régi ismerőseimmel, barátaimmal, meglátogattam rokonaimat, de senki sem volt elégedett a magyarázatommal, hogy miért tértem vissza. Hogy honvágyam volt, hogy megkívántam a bijeljaini sáros utcákat, tréfának vették, mellyel igazi szándékomat kendőzöm. Senkinek sem akartam elmondani, milyen keserű a száműzött kenyere, senkit sem akartam győzögetni arról, hogy a haza földje drágább minden nagyvárosnál, amelyben éltem, s amelynek aszfaltjában nem tudtam gyökeret eresztetni. Ezért csak hallgattam, a földiek pedig egyre csak kérdezősködtek, aztán elhallgattak. Visszatérésem nem volt többé szenzáció, megszokták, hogy ott vagyok közöttük.

Jól éreztem magam, nyugodt és élénk voltam, mert meg voltam győződve arról, hogy itt újra erőre kapok, életemet a munka tölti ki. Gyakran sétálgattam egyedül a városon kívül, róttam a gyermekkoromból olyan jól ismert ösvényeket, s terveket szőttem. Életemet sohasem tudtam elképzelni a mozgalom nélkül, hiszen egész életemre egygyéforrtam vele. De most már el tudtam képzelni megbízatások nélkül is. Higgadtan és józanul szemlélhettem, a dolgozó ember szemszögéből, aki kitanulta mesterségét. Hittem, hogy így is hasznomat látják, s hozzájárulok a munkásosztály felszabadításához. Sokszor magam is meglepődtem gondolataimon — úgy tűnt, hogy sohasem hagytam el szülőföldemet, s mindaz, amit megéltem, nem az igazi élet volt. Ebből ered elhatározásom is: emigrációba még életem árán sem megyek!

Egyik sétámon visszaemlékeztem egy viharos vitára, melyet a távoli Párizsban folytattunk. Valami sugárúti kávéházban üldögélt az a társaság, ahová Gorkic vezetett be. A jelenlevők emigránsok voltak (lengyelek, németek, osztrákok, és mi ketten jugoszlávok), valamennyien pártfunkcionáriusok, vagy valamilyen szerv tagjai, akik pártügyben bejárták egész Európát. Arról kezdtünk beszélgetni, hogy a pártmunkás idegenben mennyire van a forradalom hasznára. Egy dicsekvő lengyel kijelentésére válaszolva, hogy nagyon is hasznára lehet a mozgalomnak (a lengyel saját tapasztalataira hivatkozott), kijelentettem, hogy a pártember otthon sem tehet sokat, ha csak hébe-hóba tér haza, nemhogy idegenben érjen el kimagasló eredményeket. A lengyel dühös lett, és bizonygatni kezdte, hogy az igazi forradalmárnak nem számít, hogy hol, csak a forradalom részére tevékenykedjen. Azt válaszoltam, hogy fegyvelemből mindenhová elmennék, minden megbízatást vállalnék, de legszívesebben hazámba térnék, mert csak otthon lélegezhetek teli tüdővel. A forradalmár csak szülőföldjén, hazájában — elméleti tudására és politikai képzettségére támaszkodva

— bontakoztathatja ki erejét, adhat a legtöbbet. Az embert nemcsak bizonyos dolgok megváltoztatásának lehetősége sarkalja tettekre, hanem más is, amit nem vonatkozathatunk sablonszerűen minden országra, de általánosan hagyománynak nevezhetünk, történelmi tapasztalatnak, melylyel sokszor nincsenek is tisztában, de amely élénken és meghatározott módon befolyásolja viselkedésüket. Éppen ezért, aki a forradalmi akciók mozgatója, és szervezője akar lenni, annak jól kell játszania ezeken a húrokon is! Ami a legegyszerűbb, a legfontosabb, jól kell ismernie a nyelvet, nem a tanult nyelvet, hanem az anyanyelvet, amelyen a legjobban megértheti az embereket; ezen a nyelven magyarázhat, énekelhet, tréfálkozhat, s ha kell, még káromkodhat is. Befejezésül elmondtam, arról ábrándozok, hogy egy szép napon részt veszek a forradalomban, de ezt csak hazámban tudom elképzelni, s amikor a szocializmus építéséről álmodozok, még konkrétabb vagyok — látom magam, amint Szemberiában termelőszövetkezeteket szervezek — s megmagyaráztam neki, hogy hol fekszik az a tenyérnyi boszniai síkság. De hiszen te paraszt vagy, kiáltott fel a lengyel, romantikus paraszt! Meglehet, válaszoltam egy csepptel sem kedvetlenül, hogy kivédjem a lengyel gúnyos megjegyzését.

Amint a szemberiai síkságon sétálgattam, visszaemlékeztem erre a beszélgetésre, s kisvártatva fölnevettem. Boldog voltam, hogy itt lehetek, hogy hamarosan összeköttetésbe kerülök a legjobb emberekkel, s ott folytathatom munkámat, ahol két évvel ezelőtt kényszerből abba kellett hagynom . . .

1940 februárjában befejeződött 1933 januárja óta tartó hányattatásom, s ismét talpam alatt éreztem szülőföldemet. Mekkora volt örömöm, amikor elindulhattam a világba, de még nagyobb, amikor visszatérhettem, visszatérhettem erre a két folyóval és a távoli hegyekkel övezett síkságra. Több volt ez az örömnél — igazi boldogság!

Utazásaimon mindig elkísért a szerencse, s haza is vezérelt. Mert csak a szerencsével magyarázható, hogy a kijelölt úton haladva, mely gyakran mély szakadékon át vezetett, sohasem léptem a szakadék szélére. Tudom, hogy ez óvatosságot, ügyességet, találékonyságot kíván, a váratlan fordulatokban higgadtságot, néha pedig vakmerőséget, de nem ebben van minden. Sok illegalistának megvoltak a felsorolt tulajdonságai, de utazásaik kegyetlen módon örökre megszakadtak. Én folytattam utamat, folytathattam, csak azért, mert idejében tartózkodási helyet változtattam. Nem önszántamból döntöttem így, akkor még nem is sejtettem, hogy mindez mit jelent.

Ezért mondom, hogy a szerencse kísért, s akkor sem hagyott cserben, amikor visszatértem. Végző ideje volt már, hogy visszajöjjek, s ne az emlékekből tengődjek, hanem a tett színhelyén legyek, méghozzá hazámban, a barátaimmal, abban a környezetben, amelyben felnőttem.

Amikor visszatértem, már elkezdődött a második világháború. Felhői gyorsan közeledtek Jugoszlávia ege felé. Hamarosan vihar kerekedett. Végtelenül sajnáltam volna, ha valahol idegenben ér. Otthon voltam, és nem húzódtam meg gyáván, várva a vihar elvonulását, hanem hazánk legjobb fiaival együtt indultam a „vihar elé” . . .